

Paulina Michalska-Górecka

Instytut Filologii Polskiej Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu

Nazwy sekwatywne w *Słowniku języka polskiego* Samuela Bogumiła Lindego nienotowane w *Słowniku polszczyzny XVI wieku*

Słownik języka polskiego Samuela Bogumiła Lindego wydano w Warszawie w latach 1807–1814 (ponownie w latach 1854–1860 we Lwowie). Składa się na niego ok. 60 tys. haseł, które dokumentują przede wszystkim leksykę doby średniopolskiej – od połowy wieku XVI do początków wieku XIX, zilustrowanych cytatami z tekstów 400 pisarzy [Piotrowski 2012: 603]. Podstawę materiałową niniejszego artykułu stanowi wydanie drugie leksykonu, materiał zebrano w trakcie jego lektury. Terminem *nazwy sekwatywne* posługuję się za Bogusławem Kreją, który ukuł go w odniesieniu do nazw wyznawców religii i sekt, członków zakonów oraz zwolenników idei i ruchów [Kreja 1999: 47]. W swych analizach jednak uwzględniam wyłącznie nazwy wyznawców religii i sekt.

Celem artykułu jest omówienie tych nazw sekwatywnych odnotowanych przez Lindego, które nie są znane *Słownikowi polszczyzny XVI wieku* (dalej: SłXVI¹), i na tej podstawie odpowiedź na pytanie, w jakim stopniu dzieło Lindego może stanowić uzupełnienie słownictwa z tego zakresu zawartego w SłXVI. Oczywiście trudno porównywać założenia i zawartość obydwu leksykonów. Wprawdzie Lindego wykorzystał niemal 850 tekstów (ok. 400 autorów), dokumentują one jednakże słownictwo wycinka czasu liczącego aż ponad 250 lat. Na potrzeby SłXVI natomiast ekscerpcji poddano ponad 700 tekstów lub nawet nieco ponad 800 – oddzielnie licząc teksty niesamoistne, takie jak np. przedmowy, dedykacje i wiersze okolicznościowe mające inne autorstwo niż tekst główny (zarówno kanoniczne, jak i niekanoniczne) – powstałych w jednym tylko stuleciu². Poza tym jeśli chodzi o szeroko pojętą literaturę

1 Wykaz stosowanych skrótów znajduje się na końcu artykułu.

2 Zdzisława Krążyńska i Wojciech Ryszard Rzepka zauważają, że nie licząc spuścizny Kochanowskiego, „którego twórczość SP XVI i L ekscerpują w całości, oba kanony łączy zale-

religijną XVI wieku, której dotyczy analizowane subpole leksykalno-semantyczne, słownikarz czerpał przede wszystkim z najpopularniejszych utworów i autorów doby średniopolskiej, takich jak np. postylla i katechizm Marcina Białobrzeskiego, Biblia w tłumaczeniu Szymona Budnego, Nowy Testament w tłumaczeniu Marcina Czechowica, postylla Mikołaja Reja, cała spuścizna Jana Kochanowskiego³, kazania i żywoty świętych Piotra Skargi czy utwory Jakuba Wujka, choć zdarzają się i teksty typu *Chrześcijańska porządna odpowiedź* Benedykta Herbesta. Nasuwa się więc konstatacja, że być może gdyby Linde wykorzystał większą liczbę tekstów, takich jak polemiki religijne lub religijno-polityczne, jego słownik zawierałby więcej nazw sekwatywnych.

Nieobecność w leksykonie dokumentującym słownictwo XVI wieku nazw sekwatywnych odnotowanych przez Lindego może wynikać z dwóch czynników.

Po pierwsze są to nazwy odnoszące się do wyznań, które mogły powstać później niż w XVI wieku – sytuacja ta dotyczy m.in. reformacji, która zainicjowana na początku XVI stulecia nie skończyła się wraz z jego schyłkiem, w kolejnych wiekach bowiem dynamicznie się rozwijała, co skutkowało powstaniem nowych jej odłamów w Europie i poza nią.

Po drugie jest to związane z kanonem źródeł SłXVI i sposobem ich ekscerpacji. Słownik ten jest tworzony na podstawie znacznej liczby tekstów źródłowych i leksyka w nim zawarta z pewnością może być uznana za reprezentatywną dla XVI stulecia, słownik nie uwzględnia jednak – co oczywiste – wszystkich druków i rękopisów powstałych w tym czasie. Problem kompletności słownictwa zawartego w leksykonie był już poruszany m.in. przez Władysława Kuraszkiewicza [SłXVI, zeszyt próbny: VI] i Bogdana Walczaka [2001: 53]⁴. Istotne jest również to, że źródła kanoniczne w zależności od długości poddano ekscerpacji całkowitej, pięćdziesięcioprocentowej lub dwudziestoprocentowej, co wynikało z badań Władysława Kuraszkiewicza i Józefa Łukaszewicza dowodzących, że nawet niestuprocentowa ekscerpacja dostarcza satysfakcjonujących wyników, jeśli chodzi o kompletność leksyki danego utworu [Kuraszkiewicz, Łukaszewicz 1951: 168–182]. Co ważne, teksty spoza kanonu źródeł były ekscerpowane tylko wybiórczo. Tak więc dana nazwa mogła być już znana

dwie 49 wspólnych źródeł, przy czym niektóre z nich Linde cytuje z wydań późniejszych” [Krażyńska, Rzepka 1980: 22].

3 Więcej na temat wykorzystania dzieł Kochanowskiego i Reja zob. Rzepka 1983 (wyd. 1984).

4 Według poznańskiego badacza „dopiero w ostatnich tomach słownika można się spodziewać zarejestrowania w miarę kompletnego materiału wyrazowego. W pierwszych tomach, wobec niewielkiej liczby haseł ze źródeł dodatkowych, trzeba niestety przyjąć istnienie bardzo poważnych luk” [Walczak 2001: 53].

w XVI wieku, ponieważ istniał desygnat w postaci konfesji, nie została jednak odnotowana w materiałach słownikowych ze względu na dobór źródeł lub na zastosowany typ ekscerpcji.

Z leksykonu Lindego wyekscerpowałam 82 nazwy sekwatywne o charakterze identyfikującym, czyli wskazującym konkretne wyznanie, licząc także nazwy, do których słownikarz odsyła, nie licząc jednak wariantów fonetycznych i morfologicznych w obrębie hasła (obydwa typy wariantów podaje w nawiasach). Są to w zdecydowanej większości nazwy męskie, żeńskich form w słowniku znalazło się tylko 16 (19,5% zbioru). Linde dokumentuje nazwy dotyczące zarówno religii chrześcijańskich, w tym katolicyzmu, np. *papieżnik* (*papista*), *papieżniczka*, *rzymianin* (*rzymczyk*); różnych odłamów reformacji, np. *ewanielik* (luteranizm), *figurarz* (kalwinizm), *rakowianin* (arianizm), *kielisznik* (husytyzm), *kwakier*, *kwakierka* (anglikanizm)⁵; sekt starożytnych i wczesnośredniowiecznych w obrębie chrześcijaństwa, np. *adamita*, *entuzyasta*; prawosławia, np. *cerkiewnik*, *popowiec*, jak i religii niechrześcijańskich, w tym islamu, np. *mahometanka*, *poturnak*, judaizmu, np. *hebrajczyk* (*hebreusz*), *sobotnik*, i karaimizmu – *karaim*.

Oprócz tego Linde notuje nazwy nieidentyfikujące, mające szersze znaczenie, ukazujące stosunek do danej religii. Nazwy te są na tyle pojemne znaczeniowo, że biorąc pod uwagę znaczenie podstawowe, mogą odnosić się do więcej niż jednego wyznania, np. męskie: *dysydent* (*dyssydent*), *innowierca* (*innowiernik*), *sektarz*; żeńskie: *dyssydentka*, *heretyczka*, *kaczerka*. Spośród nich SłXVI nie notuje leksemów *dysydent* (*dyssydent*) i *dyssydentka* oraz *innowierca* (*innowiernik*). Nazwy tego typu nie są jednak przedmiotem niniejszych analiz.

Podział nazw ze względu na wyznanie oraz na nazwy o charakterze identyfikującym i nieidentyfikującym opieram na definicjach konstruowanych przez Lindego, a w przypadku, gdy słownikarz odnotował nazwę bez definicji i/lub cytatu, na literaturze przedmiotu.

1. Nazwy wyznawców konfesji znanych w XVI wieku

Grupa ta składa się z 12 nazw, które dotyczą: prawosławia (*cerkiewnik*; *unita*, *dysunita* → *nieunita* i *nieunitka*), judaizmu (*hebrajczyk* [*hebreusz*] i *hebrajanka* [*hebrajczanka*]); *izraelczyk*; *neofit*; *wychrzta* (*wychrzciak*, *wychrzciuk*)

5 Nazwy identyfikujące odnoszące się do reformacji szczegółowo omówiłam w artykule zatytułowanym *Nazwy sekwatywne związane z reformacją w słowniku S. B. Lindego* [Michalska-Górecka 2020], dzieląc je na związane z luteranizmem, ewangelicyzmem reformowanym, arianizmem, husytyzmem i braćmi czeskimi oraz anglikanizmem, a także wyróżniając nazwy ogólne dotyczące interesującego mnie nurtu. Zebrany materiał odniosłam do materiału zawartego w leksykonach Jana Mączyńskiego i Grzegorza Knapiusza.

→ *przechrzta* (*przechrzta*, *przechrzciuk*), reformacji (*socynianin*; *dyabolista*) oraz islamu (*poturnak*).

1.1. Prawosławie

Wyznawca prawosławia w polszczyźnie XVI wieku w świetle danych słownikowych to przede wszystkim *grek* (2. znac.; 152 użycia), znacznie rzadziej *greczyn* (2. znac.; 2), *greczanin* (2. znac.; 1) lub *prawosławnik* (2). Linde nie notuje wymienionych, wyznawca prawosławia to u niego m.in. *cerkiewnik* – objaśniony ogólnie jako „z cerkwią trzymający, Greckiego obrządku” [L, t. 1: 230], poza tym nazwy związane z odłamami, które wykształciły się w wyniku zawartej w roku 1596 unii brzeskiej. Leksykograf uwzględnia unitów – *unita* to według niego ten, „który do unii wiary przystąpił” [L, t. 6: 142], oraz przeciwników unii: przy leksemie *dysunita* odsyła do *nieunita* i *nieunitka*. Męską formę opatruje tylko cytatami z XVIII wieku, które służą jako definicja: „Nastąpiła 1595 unia części Greków z kościołem Rzymskim, i podział na unitów i nieunitów”; „Nieunitci, to jest Rusacy” [L, t. 3: 338], żeńską zarówno definicją („białogłowa religii nieunickiej” [L, t. 3: 338]), jak i cytatem (również z XVIII wieku). SłXVI dokumentuje wieloznaczne rzeczowniki *cerkiew*⁶ i *unija*⁷, od których powstały omawiane nazwy wyznawców.

1.2. Judaizm

Wyznawca judaizmu w XVI-wiecznej polszczyźnie to głównie *żyd* (3372 poświadczenia, w tym n-pers; hasło nieopracowane), poza tym *żydowin*, *nowożydowin*, *obrzezaniec*, *talmudysta*. U Lindego poza takimi leksemami, jak: *żyd* (*żydek*, *żydowie*, *żydowin*, *żydziak*, *żydziaczek*, *żydziątko*, *żydzię*, *żydzisko*), *nowożydowin* i *obrzezaniec* (*obrazaniec*), to także *hebrajczyk* (*hebreusz*) i *hebrajanka* (*hebrajczanka*) oraz *izraelczyk*. Na podstawie zawartych w słowniku objaśnień można przypuszczać, że *izraelczyk* – „z królestwa Izraelskiego, żyd” [L, t. 2: 221] – był według Lindego określeniem neutralnym, *hebrajczyk* zaś – „z urąganiem, żydowina” [L, t. 2: 176] – negatywnym. Przy nazwie żeńskiej odnotowano tylko odniesienie do Biblii Jakuba Wujka (pusty cytat). SłXVI notuje jednak rzeczownik *hebraism* (zwrot lub konstrukcja składniowa wzorowane na zwrocie hebrajskim lub konstrukcji składniowej hebrajskiej) oraz przymiotnik *izraelski* (w kolokacjach: *cerkiew izraelska*, *kościół izraelski*,

6 Por. artykuł Tomasza Lisowskiego omawiający ewolucję znaczenia leksemu *cerkiew* [Lisowski 1993].

7 Bogdan Walczak zwraca uwagę, że rzeczownik *unita* nie jest neosemantyzmem, gdyż pochodzi od rzeczownika *unia* w znaczeniu kościelnym, a nie politycznym [Walczak 1998: 17].

zbor izraelski itp.), co pokazuje, że w XVI wieku znane już były podstawy leksykalne, od których powstały analizowane nazwy sekwatywne.

Odrębnie należy potraktować nazwę *sobotnik*, która u słownikarza dotyczy judaizmu (za leksykonem Jana Mączyńskiego: „t.j. sobotę za święto trzymający” [L, t. 5: 362]), w SłXVI natomiast raczej jakiegoś odłamu powstałego w nurcie reformacji⁸.

Poza tym Linde notuje nazwy odnoszące się do wyznawców judaizmu, którzy przyjęli chrzest: przy leksemie *wychrzta* (*wychrzciak*, *wychrzciuk*) odsyła do leksemu *przechrzta* (*przekrzta*, *przechrzciuk*), który definiuje jako „dem., żyd chrzeony [sic], wykrzta”; analogicznie *przechrzcianka*: „żydowka chrzeona [sic]” [L, t. 4: 506]. Nazwa *przechrzta* znana już była staropolszczyźnie, musiała zatem być znana także w XVI wieku [zob. SłStp]. Przy nazwie *przechrzta* słownikarz odsyła do notowanego w SłXVI wieloznacznego *nowochrzcieńca*⁹ (tworząc tym samym łańcuch odniesień: *wychrzta* [*wychrzciak*, *wychrzciuk*] → *przechrzta* [*przekrzta*, *przechrzciuk*] → *nowochrzcieńca*), do której odsyła również przy *anabaptyście*. Nazwę *nowochrzcieńca* za pomocą cytatów definiuje głównie w duchu ariańskim właśnie [L, t. 3: 359]. Mimo że wyróżnia także znaczenie „Nowo ochrzczony”, odnosi je do Litwy okresu przedchrześcijańskiego. Powiązanie leksemów *nowochrzcieńca* i *przechrzta* i ich odniesienie do judaizmu ujawnia się w definicji i XVIII-wiecznych cytatach zawartych w hasle *neofit* – „nowowierca, nowochrzcieńca; w szczegól. *przechrzta*”, np. „Nawróconych do ś. wiary żydów powszechnie neofitami zowią” [L, t. 3: 313].

8 Kartoteka SłXVI dokumentuje 3 ekscerpty leksemu *sobotnik*: z anonimowego utworu *Rodzaj albo potomstwo Marcina Lutera* (1561) – na tej podstawie potraktowałam tę nazwę jako odnoszącą się do reformacji; z kroniki (1582) Macieja Strykowskiego, w której leksem ten jest prawdopodobnie nazwą własną; a także z Biblii (1572) Szymona Budnego. Leksem *sobotnik* u Budnego Maria Karpluk uznała za błędny zapis leksemu *sobornik* – dosłownie ‘zbiór, zbiornik’, być może chodzi o „księgę w formie zwoju, jak zwoje Tory” [Karpluk 1996: 53]. Linde notuje obydwie znaczenia: nazwa sekwatywna i „pomiannik, spis zmarłych”, drugie z nich również opatruje cytatem z Budnego, zastanawiając się, czy nie chodzi o słowo *sobornik* [L, t. 5: 362].

9 W 1. znac.: ‘nazwa nadawana zwolennikom odłamu reformacji powstałego w XVI w. w Szwajcarii, Niemczech i Holandii, nie uznającego chrztu dzieci i stojącego w opozycji zarówno do Kościoła katolickiego, jak i do zinstytucjonalizowanych form reformacji luterskiej i kalwińskiej’; synonimy: *anabaptysta*, *aryjan*, *nowoaryjanin*, *nurek*, *ponurznik*; 2. znac.: ‘ten, który został powtórnie ochrzczony’; 3. znac.: ‘ten, który został niedawno ochrzczony, neofita’ [SłXVI, t. 18: 552].

1.3. Reformacja

Słownikarz uwzględnia jedną nazwę związaną z reformacją nieznaną SłXVI – *socynianin* – i jedną prawdopodobnie związaną z tym nurtem – *dyabolista*.

Nazwy *socynianin* – utworzonej od nazwiska Faustyna Socyna, włoskiego reformatora będącego jednym z głównych przywódców braci polskich [Masson 1993: 268–269] – Linde ani nie objaśnia, ani nie opatruje jej cytatami, odnosi jedynie do znanych SłXVI synonimów, takich jak: *aryanin*, *rakowianin*, *nowo-chrzczeniec*. Do nazwy odsyła również przy hasle *bracia polscy*. Tworzenie nazw sekwatywnych od nazwisk teologów bądź przywódców reformacyjnych (lub równych im) było w polszczyźnie XVI wieku bardzo częste, poza najpopularniejszymi, typu *luter* || *luteran* || *luteryjan* || *luterysta*; *kalwin* || *kalwinian* || *kalwinista* || *kalwinita*, są to np. *goniędzanin* – od Piotra z Goniądza, *gregorysta* – od Grzegorza Pawła z Brzezin czy *flacyjan* – od Macieja Flaciusa [SłXVI], dlatego wydaje się prawdopodobne, że leksem *socynianin* był znany polszczyźnie XVI wieku, a nie został odnotowany w materiałach słownikowych.

Leksemu *dyabolista* słownikarz nie objaśnia, ilustruje go cytatem: „Naszego wieku zjawiała się sekta dyabolistów, daemoniaci, którzy losy puszczają, mają na sobie piętna dyabelskie; jest ich na 600 tysięcy po Francji” [L, t. 1: 578], z którego wynika, że była to sekta popularna we Francji XVII stulecia, ponieważ autorem przytoczonego fragmentu był XVII-wieczny pisarz Fabian Birkowski. Być może chodzi o jakiś odłam powstały w nurcie reformacji, ponieważ SłXVI dokumentuje nazwy *demonijak* i *czartownik* znane z anonimowego katolickiego informatora antyreformacyjnego zatytułowanego *Rodzaj albo potomstwo Marcina Lutera* (1561)¹⁰.

1.4. Islam

Podobnie jak w przypadku nazw związanych z judaizmem, Linde uwzględnia liczne nazwy odnoszące się do islamu tożsame z nazwami ze SłXVI (niekiedy stanowiące warianty fonetyczne i/lub morfologiczne), takie jak: *bisurman* (*bisurmanin*, *besserman*, *bisurmaniec*, *bessermaniec*, *bezermaniec*), *mahometan* (*mahometanin*, *mahometczyk*), *muzułman*, *poganin* (*pohanin*, *pohaniec*). SłXVI nie dokumentuje jednak nazwy *poturnak*, zdefiniowanej przez leksykografa jako „renegat, poturczony, pobisurmaniony” [L, t. 4: 412] i zilustrowanej przykładami z XVII wieku. Uzupełnieniem przytoczonej definicji jest objaśnienie zawarte przy czasowniku *poturczyć*: „renegatem się stać, Mahometańską wiarę przyjąć” [L, t. 4: 412]. Wydaje się, że leksem *poturnak* mógł być znany

¹⁰ Leksem *czartownik* jest w informatorze polskim odpowiednikiem łac. *demonijak* (w utworze w liczbie mnogiej jako *demoniaci*).

renesansowej polszczyźnie, ponieważ SłXVI notuje czasowniki i przymiotnik derywowane od tej samej podstawy leksykalnej (por. *poturczyć się, poturczać, poturać, poturczający się; poturczony*).

2. Nazwy wyznawców wspólne obu słownikom mające różną postać fonetyczną i/lub morfologiczną

Oddzielnie należy wyróżnić grupę nazw sekwatywnych notowanych zarówno u Lindego, jak i w SłXVI, które utworzono od tej samej podstawy leksykalnej, ale które różnią się postacią fonetyczno-morfologiczną. Są to m. in. następujące nazwy:

- a) utworzone od antroponimu, np. u Lindego *menonista* → *manista* – w SłXVI *mennonita* (wariant ten u Lindego pojawia się tylko w cytacie), od imienia Mennona Simonsa;
- b) utworzone od toponimu, np. u Lindego *tygurzanin* – w SłXVI *tyguryn*, od łacińskiej postaci nazwy Zurychu, czyli *Tigurum* [Grzegorz Paweł z Brzezina 1959: 219, przypis 42];
- c) utworzone od cechy charakterystycznej dla danej konfesji, np. u Lindego *millenaryusz* – w SłXVI *millenaryjus*, od łacińskiego liczebnika *mille* ‘tysiąc’ [Słlac-Pol 2001: 402].

Niekiedy słownikarz uwzględnia kilka wariantów nazwy – znanych i nieznanymi SłXVI. Przy leksemie *trójczanin*, nienotowanym w SłXVI, odsyła do formy *trójbożanin* notowanej w tym słowniku (por. też *tribożnik, trojbożnik* w SłXVI i *trojednik* u Lindego). Wydaje się, że w przypadku charakterystycznego dla XVI wieku sporu wokół dogmatu Trójcy Świętej, w wyniku którego wyodrębniły się odłamy uznające bóstwo trzech Osób (tryteizm), dwóch (dyteizm) lub jedność Boga (unitaryzm) [Misiurek 1984: 36], Linde nie do końca rozumiał jego istotę. Słownikarz odnotowuje bowiem tylko nazwy *trójbożanin, trójczanin* i *trojednik*, lecz nie uwzględnia choćby odpowiedników związanych z dyteizmem znanych z SłXVI (np. *dwojbożanin, dwojczak*).

Do tej grupy zaliczam również żeńskie nazwy sekwatywne notowane u Lindego, a nienotowane w SłXVI, które utworzono od form męskich znanych obydwu słownikom. Słownik Lindego częściej niż SłXVI poświadcza żeńskie odpowiedniki nazw wyznawców, stanowią one prawie 20% ogółu zbioru (16 żeńskich wobec 82 wszystkich) w stosunku do 2,5% w SłXVI (8 żeńskich wobec 322 wszystkich nazw). Linde uwzględnia następujące formy żeńskie nieznanymi SłXVI:

- a) związane z reformacją: *luterka* – u Lindego i w SłXVI *luter* i warianty (w SłXVI leksem *luterka* to zdrobnienie od *luter* w znaczeniu ‘wy-

- znawca luteranizmu' mający funkcję wyzwicka); *nowochrzczenka* – u Lindego i w SłXVI *nowokrzczeniec* || *nowochrzczeniec*;
- b) związane z islamem: *bissurmanka* – u Lindego i w SłXVI *bisurmanin* i warianty; *mahometanka* – u Lindego i w SłXVI *mahometan* i warianty;
- c) związane ogólnie z chrześcijaństwem: *ormianka* – u Lindego i w SłXVI *ormianin* i warianty.

3. Nazwy wyznawców konfesji nieznanymi w XVI wieku

By dopełnić ogląd słownictwa nieobecnych w SłXVI, warto wspomnieć o nazwach konfesji nieistniejących w analizowanym okresie. Linde odnotował 6 nazw, które nie mogły być znane w XVI stuleciu. Jest to głównie leksyka dotycząca prawosławia, wiążąca się z rozłamem w Kościele prawosławnym w połowie XVII wieku spowodowanym reformami patriarchy moskiewskiego Nikona [Wójcik 2012: 458–459]: *filipowcy* (*filippony*), *popowiec*, *rozkolnik*, *starowierca*. Choć nazwy te są ze sobą powiązane znaczeniowo, Linde nie zastosował w tym przypadku odnośników; powiązania te widać dopiero na podstawie cytatów, które przytacza. Jedną nazwą w tej grupie dotyczy reformacji – *kwakier*, słownikarz odnotował też jej żeński odpowiednik leksykalno-słowotwórczy – *kwakierka*; jedna także dotyczy deizmu – *deista*.

3.1. Prawosławie

ROZKOLNIK

Nazwa dotyczy wyznawcy odłamu, który nie przyjął reform patriarchy Nikona [Masson 1993: 249]. Linde objaśnia ją najpierw za pomocą synonimów „odszczerpieniec, heretyk”, po czym odsyła do czasownika *rozklóć* i dalej doprecyzowuje: „w szczególności zaś, jedna pewna sekta w Rosyi rozkolnikami jest nazwana” [L, t. 5: 102]. Czasownik *rozklóć*, *rozkluć* wywodzi od ros. *расколъ* ‘schizma, odszczerpieniec’ [L, t. 5: 101]¹¹.

STAROWIERCA

Nazwa *starowierca* jest synonimem nazwy *rozkolnik*, jednak Linde w żaden sposób nie zaznacza powiązań semantycznych między tymi leksemami. Słownikarz definiuje ją lakonicznie jako „trzymający się stariej wiary” i dopiero 2 XIX-wieczne cytaty wskazują na odniesienie do prawosławia: „Starowiercy, czyli Carogrodzkiej stolicy podlegli Rusini”; „Starowiercy, czyli Filiponi,

11 W nieco późniejszym tzw. słowniku wileńskim przy formie *rozkolnik* znajduje się odniesienie do postaci *raskolnik* [SłWil: 1381], w słowniku Doroszewskiego już tylko *raskolnik* – wywodzone od ros. *raskolnik*, od *raskol* ‘rozłam’ [SłDor, online].

Greckiéy rachuby miedzy sobą używali” [L, t. 5: 441]. *Słownik języka polskiego* pod redakcją Witolda Doroszewskiego [SłDor, online] jako synonim leksemu *starowierca* wskazuje formę *staroobrzędowiec*, której jednak Linde nie odnotowuje.

FILIPOWCY (FILIPPONY)

Nazwa pochodzi od imienia mnicha Filipa z pustelni wygowskiej, który w XVIII stuleciu utworzył własną wspólnotę w obrębie rosyjskiego prawosławia [EK, t. 2: 350]. Linde nie podaje definicji nazwy, opatruje ją jednak aż czterema cytatami (z XVIII i XIX wieku), które szczegółowo objaśniają leksem, np. „Wylęgła się u Dyzunitów za Jana Kazimierza wiara starowierców czyli Filiponów. Ci nie chcieli przyjąć nowego przekładu pisma ś. i liturgicznych xiążek, które Moskiewski patriarcha Nikon wprowadził. Rozdzielili się na dwa główne podziały Popowców i Dyakowców”; „Podano memoriał od Filipponów, mieszkających w Warszawie, z żądaniem pozwolenia im tu duchownego, dla odprawienia sakramentów. I ten rodzaj ludzi, różnie wierzących od Nieunitów, który najwięcej wpływał do zajmującego się dawniej buntu, powinien być urządzonym” [L, t. 1: 653]. Wydaje się, że bazujący na dziele Lindego słownik wileński upraszcza jeden z powyższych cytatów („Sekta Filipowców dzieli się na Popowców i Djakowców”), dodając definicję: „starowierec (w kościele Grekorossyjskim)” [SłWil: 313].

Należy wspomnieć, że SłXVI dokumentuje podobnie brzmiącą nazwę *flip*, która odnosi się jednak do zwolenników Filipa Melanchtona – niemieckiego teologa, twórcy konfesji augsburskiej [Masson 1993: 210].

POPOWIEC

Linde opatruje leksem tylko XIX-wiecznym cytatem, który wykorzystał także przy nazwie *filipowcy* (*filippony*): „Filipponi rozdzielili się na dwa główne podziały, popowców i dyakowców; pierwsi mają kapłanów, drudzy tylko sług kościelnych” [L, t. 4: 346].

3.2. Reformacja

Tylko jedna nazwa w grupie nazw wyznawców konfesji nieznanych w XVI wieku dotyczy reformacji. Linde uwzględnił nazwę *kwakier* i jej żeński odpowiednik leksykalno-słowotwórczy *kwakierka*, formę męską objaśniając jako „należący do wyznania przez Jerzego Foxa ustanowionego” [L, t. 2: 562]. Leksemy ilustruje przykładem z XIX wieku dotyczącym formy żeńskiej. Przytoczoną definicję można potraktować jako dowód na to, że Linde miał rozeznanie w ewolucji, jakiej podlegała reformacja po XVI wieku, także na Wyspach

Brytyjskich, ponieważ kwakrzy wyodrębnili się w połowie XVII wieku z angielskiego purytanizmu [Masson 1993: 183–185]. Co ciekawe, słownikarz notuje także leksemy *Angielczyk* i *Anglik*, lecz odnosi je wyłącznie do nacji, nie uwzględniając w ten sposób żadnej nazwy ogólnie odnoszącej się do angielskiego odłamu reformacji.

3.3. Deizm

W XVII wieku na zachodzie Europy narodził się deizm – nurt filozoficzno-religijny uznający „istnienie Boga, którego rozum może poznać utożsamiając go z pojęciem siły sprawczej świata” [Masson 1993: 110]. Wydaje się, że definicja nazwy *deista* stworzona przez Lindego niewiele wyjaśniała ówczesnym czytelnikom – według słownikarza jest to „bożnik, który samego tylko boga przypuszcza” [L, t. 1: 422], jej uzupełnienie mogą stanowić zawarte w haśle XVIII-wieczne cytaty z „Monitora Warszawskiego”: „Satyra przeciw bożnikom czyli bezbożnym deistom” i kazań: „U deistów cała rzecz wyznać boga i słuchać rozumu”.

* * *

Podsumowując zebrany materiał, należy stwierdzić, że słownik Lindego jest cennym uzupełnieniem XVI-wiecznej leksyki z zakresu nazw sekwatywnych zawartej w SłXVI. Uzupełnienie to dotyczy trzech płaszczyzn. Przede wszystkim Linde notuje leksykę XVI-wieczną nieznaną SłXVI, choć dotyczącą konfesji już istniejących w omawianym okresie. Są to nazwy odnoszące się do prawosławia: *cerkiewnik*, *unita*, *dysunita* → *nieunita* i *nieunitka*; judaizmu: *hebrajczyk* (*hebreusz*) i *hebrajanka* (*hebrajczanka*), *izraelczyk*, *neofit*, *wychrzta* (*wychrzciak*, *wychrzciuk*) → *przechrzta* (*przekrzta*, *przechrzciuk*); reformacji: *socynianin*, *dyabolista* oraz islamu: *poturnak*. Co znamienne, jeśli słownikarz dany leksem opatrzył cytatem, rzadko są to cytaty z XVI wieku (wyjątek stanowi nazwa *hebrajanka* mająca poświadczenie z Biblii Jakuba Wujka i *izraelczyk* z psalmów Jana Kochanowskiego). Poza tym leksykon zawiera nieznaną SłXVI żeńskie formy nazw wyznawców pochodzące od form męskich dokumentowanych przez obydwie słowniki (*bissurmanka*, *luterka*, *mahometanka*, *nowochrzczenka*, *ormianka*), a także nieznaną SłXVI warianty fonetyczno-morfologiczne (np. *menonista* → *manista*, *millenaryusz*, *trójczanin*, *tygurzanin*). Istotne jest również to, że dzieło Lindego pokazuje ewolucję poszczególnych wyznań i wyodrębnianie się nowych odłamów, uwzględniając nazwy wyznań powstałych po XVI stuleciu, co dotyczy Kościoła prawosławnego (*filipowcy* [*filippony*], *popowiec*, *rozkolnik*, *starowierca*) i Kościołów poreformacyjnych (*kwakier* i *kwakierka*, *deista*).

Spośród odnotowanego słownictwa tylko trzy nazwy słownikarz opatrzył gwiazdką: *dyabolista*, *nowochrzczenka*, *rozkolnik*. Na podstawie objaśnienia samego leksykografa gwiazdkę należałoby uznać za kwalifikator oznaczający formy lub znaczenia archaiczne [L, t. 1: LXXIV], Bożena Matuszczyk zwraca jednak uwagę, że „tym samym kwalifikatorem sygnalizowane są też neologizmy Lindego oraz wyrazy (i formy) nie mieszczące się w ówczesnej normie języka literackiego” [Matuszczyk 2006: 234].

Trudnością w pracy ze słownikiem Lindego jest to, że niektóre leksemy nie zostały przez Lindego zdefiniowane, a jedynie zilustrowane cytatem, który jednak nierzadko pełni funkcję definicji. Z drugiej strony niektóre definicje to właściwie zmodyfikowane cytaty, wiadomo bowiem, że słownikarz ingerował w cytaty, przez co wiele z nich dalekich jest od oryginału [Pełowski 1961: 495–508].

Bibliografia

Słowniki (wraz ze stosowanymi skrótami)

- L – Linde Samuel Bogumił (1854–1860), *Słownik języka polskiego*, t. 1–6, wyd. 2, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Lwów.
- EK – Gryglewicz Feliks i in., red. (1976), *Encyklopedia katolicka*, t. 2, Towarzystwo Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, Lublin.
- SIXVI – Mayenowa Maria Renata i in., red. (1966–2016), *Słownik polszczyzny XVI wieku*, t. 1–37, Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, Wrocław; t. 38, <https://tinyurl.com/y4lgecv6> [dostęp: 10 czerwca 2020]; kartoteka słownika.
- SIDor – Doroszewski Witold, red. (1958–1962; 1963–1969), *Słownik języka polskiego*, t. 1–4, Państwowe Wydawnictwo „Wiedza Powszechna”, Warszawa; t. 5–11, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa, <https://tinyurl.com/y4odrd4f> [dostęp: 15 czerwca 2020].
- SILac-Pol – Korpanty Józef, red. (2001), *Mały słownik łacińsko-polski*, Wydawnictwo Szkolne PWN, Warszawa.
- SISłp – Urbańczyk Stanisław (1953–2002), *Słownik staropolski*, t. 1–11, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław.
- SISłw – Zdanowicz Aleksander i in. (1861), *Słownik języka polskiego*, Wilno; edycja elektroniczna *Słownika wileńskiego*, eswil.ijp.pan.pl/index.php [dostęp: 9 lipca 2020].

Literatura

- Grzegorz Paweł z Brzezina (1959), *O wyznaniu wiary księdza Sarnickiego*, w: *Literatura ariańska w Polsce XVI wieku. Antologia*, oprac., wstęp i przypisy Lech Szczucki, Janusz Tazbir, Książka i Wiedza, Warszawa.
- Karpluk Maria (1996), *Z polsko-ruskich związków językowych. Słownictwo cerkiewne w polszczyźnie XVI wieku*, Wydawnictwo Energeia, Warszawa.
- Krażyńska Zdzisława, Rzepka Wojciech Ryszard (1980), *Linde w świetle „Słownika polszczyzny XVI wieku”*, „Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej”, t. 19, s. 21–31.
- Kreja Bogusław (1999), *Formacje na -anin i -an w języku polskim i w innych językach słowiańskich*, w: tenże, *Słowotwórstwo polskie na tle słowiańskim. Studia*, Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, Gdańsk, s. 46–64.
- Kuraszkiewicz Władysław, Łukaszewicz Józef (1951), *Ilość różnych wyrazów w zależności od długości tekstu*, „Pamiętnik Literacki”, t. 41, nr 1, s. 168–182.
- Lisowski Tomasz (1993), *Cerkiew i kościół jako ‘ecclesia’ i ‘templum Christianorum’ w polszczyźnie szesnastowiecznej*, w: *Język a chrześcijaństwo*, red. Irena Bajerowa, Maria Karpluk, Zenon Leszczyński, Wydawnictwo Towarzystwa Naukowego Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, Lublin, s. 131–144.
- Masson Hervé (1993), *Słownik herezji w Kościele katolickim*, Wydawnictwo „Książnica”, Kraków.
- Matuszczyk Bożena (2006), *Słownik języka polskiego S.B. Lindego. Warsztat leksykoграфа*, Wydawnictwo Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, Lublin.
- Michalska-Górecka Paulina (2020), *Nazwy sekwatywne związane z reformacją w słowniku S.B. Lindego*, „Język Polski”, z. 4, s. 21–31.
- Misiurek Jerzy ks. (1984), *Spory chrystologiczne w Polsce w drugiej połowie XVI wieku*, Redakcja Wydawnictwa KUL, Lublin.
- Peplowski Franciszek (1961), *O cytatach w „Słowniku” Lindego*, „Pamiętnik Literacki”, t. 52, nr 4, s. 477–517.
- Piotrowski Tadeusz (2012), *Słowniki języka polskiego*, w: *Współczesny język polski*, red. Jerzy Bartmiński, wyd. 4, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin, s. 601–618.
- Rzepka Wojciech Ryszard (1983; wyd. 1984), *Linde wobec Reja i Kochanowskiego*, „Slavia Occidentalis”, t. 40, s. 75–87.
- Rzepka Wojciech Ryszard, Walczak Bogdan (1981), *Nazwy własne w „Słowniku języka polskiego” Samuela Bogumiła Lindego*, „Prace Filologiczne”, t. 30, s. 113–124.
- Walczak Bogdan (1998), *Językowe konsekwencje unii brzeskiej. Postulaty badawcze*, w: *Czterechsetlecie unii brzeskiej. Zagadnienia języka religijnego*, red. Zenon Leszczyński, Towarzystwo Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, Lublin, s. 7–20.

- Walczak Bogdan (2001), *Uwagi o słownikach historycznych języka polskiego*, w: *W kręgu języka polskiego. Śląsko-poznańskie kolokwia lingwistyczne*, red. Ewa Jędrzejko, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice, s. 48–55.
- Wójcik Zbigniew (2012), *Historia powszechna XVI–XVII wieku*, wyd. 12 uzup., PWN, Warszawa.

Paulina Michalska-Górecka

Names of Reformation-related Religious Dissenters in S.B. Linde's *Słownik języka polskiego* not Listed in *Słownik polszczyzny XVI wieku*

The article aims to discuss the names of Reformation-related religious dissenters included in Samuel Bogumił Linde's *Słownik języka polskiego* (*Polish language dictionary*) which are not listed in *Słownik polszczyzny XVI wieku* (*16th-century Polish language dictionary*). The analysis of the material shows that Linde's dictionary is a valuable, multi-layer complement to the sixteenth-century vocabulary listed in *Słownik polszczyzny XVI wieku* in the area of names of Reformation-related religious dissenters. First, Linde records sixteenth-century vocabulary related to the religious fractions of the time that is missing from *Słownik polszczyzny XVI wieku* even though it was in use at the time. Importantly, whenever he provides the source of a given lexeme, it is rarely from the sixteenth century. The lexicon also includes feminine forms of believers missing from *Słownik polszczyzny XVI wieku* that originated from the masculine forms listed in both dictionaries. Finally, Linde's work presents the evolution of each religion and the emergence of new fractions, especially in the Orthodox Church and post-Reformation churches, hence it includes the names of believers of religions that emerged after the sixteenth century.

KEYWORDS: names of Reformation-related religious dissenters; 16th-century vocabulary; the Reformation; Linde's dictionary.

dr Paulina Michalska-Górecka – Zakład Lingwistyki Antropologicznej, Instytut Filologii Polskiej, Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu; zainteresowania badawcze: leksyka reformacyjna, nazwy sekwatywne, wariantywność i normalizacja średniopolszczyzny.

